

Rum och social samvaro

David Stockelberg

I sin *Kritik av det rena förnuftet* från 1781 lägger den tyske filosofen Immanuel Kant (1724–1804) fram en teori om kunskap som skulle komma att sätta djupa spår i det västerländska tänkandets historia. Kants grundläggande frågeställningen är hur kunskap överhuvud är möjlig – det vill säga oberoende av det den är kunskap om – och vad vi med säkerhet kan säga om vår erfarenhet av verkligheten. Syftet med boken är med andra ord att utforska kunskapens möjligheter och betingelser. Kant menade att om kunskap är möjlig så måste förmågan till den ligga hos oss själva och att om vi *med säkerhet* kan veta något om tingen så är det endast den struktur som de ges av förståndets kategorier. Han satte således människan i centrum för kunskapandet och vände blicken mot de principer med vilka vi kan veta något om tingen *a priori* (på förhand), det vill säga oberoende av vår erfarenhet av dem.

Men detta är inte platsen för en framställning av Kants teori, utan av en annan teori som växt fram i dess kölvatten. Låt mig därför endast lyfta fram det element i den som skall föra oss vidare: teorin om åskådningens former. Kant menade att människan genom sin sinnliga åskådning (*Anschauung*) erhåller ett stoff som i sig endast är en oordnad mångfald och

som måste struktureras för att bli erfarenhet och kunskap. För detta har åskådningen två former: rum och tid. Rummet och tiden härstammar alltså enligt Kant inte från erfarenheten, utan föregår den. De är själva inga företeelser utan blott former med vilka företeelserna ordnas. Medels formerna sätts tingen i relation till varandra: som före eller efter, i närhet eller på avstånd, ovan eller under, inuti eller utanför, och de intar därmed bestämda platser i en rumslig och tidlig ordning. Rummet och tiden som sådana finns alltså inte i verkligheten utan är blott de hos oss föreliggande betingelserna för vår uppfattning av denna. Till dessa betingelser hör även de kategorier med vilka det av åskådningsformerna ordnade stoffet kan *tänkas*, bland andra 'enhet' och 'mångfald', 'orsak och verkan' samt 'nödvändighet och tillfällighet'.

Kants inflytande har varit enormt, inte endast inom filosofin. Hans idéer om kunskapens betingelser har också påverkat tänkare inom såväl natur- som samhällsvetenskap. Men han har funnit både lärjungar och (ofta i samma person) kritiker. Hans teori om de aprioriska formerna har anklagats för sina universella anspråk och för att inte ta hänsyn till att människor är sociala och historiska varelser. Bland annat menade filosofen Wilhelm Dilthey (1833–1911) att när vi undersöker

vilka begrepp de använder för att frambringa kunskap måste beakta det faktum att människor är delar av ett samhälle som befinner sig i utveckling.¹ Nobelpristagaren Henri Bergson (1859–1941; i litteratur 1927) invände också mot Kants, som han menade, av naturvetenskapen influerade analys och hävdade att tiden alltid är *upplevd* tid.² Kants betydelse märks även inom den under 1800-talet framväxande disciplinen sociologi, vars företrädare dock ofta finner den filosofiska kostymen alltför trång. Émile Durkheim (1858–1917), grundaren av den franska strukturdeterministiska skolan, utmanar Kant genom att hävda att föreställningarna om rummet och tiden är av socialt ursprung – vi finner dem först i religionens elementära former.³ Men om det är någon sociolog under disciplinens knappt tvåhundra år långa historia som påverkats av Kant så är det tysken Georg Simmel och det är han som är det egentliga föremålet för denna text.

Simmel & sociologin

Simmel (1858–1918) föddes och arbetade nästan hela sitt liv i Berlin. Där studerade han i sin ungdom historia, etnologi, psykologi och filosofi och där höll han – med stor framgång bland studenterna, till sina kollegers förtret – föreläsningar under ungefär tjugo år.⁴ Ämnena för dessa var lika skiftande som Simmels författarskap. I de 24 band som hans *Gesamtausgabe* omfattar finner vi böcker och artiklar med så disparata titlar som *Michelangelo som diktare*, *Schopenhauer och Nietzsche*, *Penningens filosofi* och *Modets psykologi*, samt *Rom: en estetisk analys* och *Kulturformernas omvandling*.

Simmels texter kan ofta med fördel läsas i ljuset av och som ett meningsutbyte med Kants idéer. En av hans tidigaste böcker *Historiefilosofins problem* (1892, omarbetade upplagor 1905 och 1907) är ett försök att samtidigt kritisera och vidareutveckla Kants teori om kunskap med särskild hänsyn till historieskrivningens möjligheter och betingelser. I den vidgar han Kants formbegrepp och berövar det dess universella anspråk, där betecknar ”tänkandets former” inte blott rummet och tiden eller de tolv kategorier som Kant deducerat fram.

Det är inte helt klart om Simmel instämmer med sin föregångare att just dessa kategorier är nödvändiga och *de facto* används i den mån kunskap frambringas. Men han drar sig inte för att påstå att vi åtminstone använder andra och lika fundamentala eller oundgängliga kategorier när vi upplever verkligheten (till exempel ”Du”). Dessutom menar han att varje praktik (såsom vetenskapen eller konsten) har sina speci-

fika kategorier med vilka dess utövare betraktar världen och ordnar sina intryck till meningsfulla helheter. Sådana kategorier är historiskt och socialt bestämda, de har växt fram genom att människor levt och handlat i samverkan. Precis som de en gång i tiden ännu inte existerade kan de således en dag förgå. Vad som är nödvändigt – och det är den insikt Simmel tar med sig från Kant – är att vi överhuvud använder former och kategorier när vi erfar något och när vi frambringar kunskap.

1908 samlade Simmel ett antal av sina artiklar och gav ut dem (efter att ha omarbetat vissa av dem grundligt) tillsammans med några nyskrivna kapitel i en bok som han kallar *Sociologi: undersökningar av socialisationens former*. Det är en diger skrift som omfattar drygt 850 täta sidor skrivna på en emellanåt krånglig prosa. Simmel lät gärna tankarna vandra fritt och att läsa hans texter är ofta en ansträngande övning för associationsförmågan. Han blandar ett filosofiskt språk med vardagliga uttryck och betydelser, generella betraktelser med konkreta exempel samt filosofiska frågor med analyser av vardagliga företeelser. Såväl svårigheten med som djupet hos hans undersökningar kommer av denna förmåga att finna likheter inom vitt skilda områden och att blanda komplicerat med (till synes) trivialt. Inte minst hans formbegrepp vittnar om att han inte hör till dem som menar att filosoferande ställer stränga krav på begreppslig precision och klarhet. I *Sociologi* betecknar ”form” inte endast de ”socialisationens former” som undertiteln utpekar, det används även om tankeformer i kunskapsteoretisk mening, stundom betyder det struktur eller institution (till exempel familjen som samhällslig företeelse) och någon gång talar han om personligheten som en jagform.⁵ Men även om det ibland kan vara svårt att se vilken form som ordet vid ett givet tillfälle betecknar, så finns det likväl i boken ett specifikt sociologiskt formbegrepp, vilket alltså betecknar ”socialisationsformer”.

Bland kapitelrubrikerna i *Sociologi* finner vi bland andra ”Striden”, ”Den sociala gruppens självbevarelse”, ”Exkurs om adeln”, och ”Exkurs om lojalitet och tacksamhet”. Dessa kapitel innehåller analyser av konkreta samhällsliga företeelser, medan det första – ”Sociologins problem” – är mer teoretiskt anlagt och ger sig i kast med frågan vad ett samhälle är och vad som utgör den unga disciplinens objekt och metod. Tre begrepp är här särdeles viktiga: interaktion (*Wechselwirkung*), socialisation (*Vergesellschaftung*) och form; i följande passage skildras deras relationer:

Ett antal människor blir inte till samhälle därigenom att varje enskild besitter något slags livsinnehåll som är sakligt bestämt eller som får henne att handla. Utan först när dessa innehålls livaktighet erhåller formen av ömsesidig inverkan, när det föreligger en påverkan av den ene på den andre [...] har det av människornas blott rumsliga bredvid eller tidliga efter varandra blivit ett samhälle. Om det alltså skall finnas en vetenskap vars föremål är samhället och inget annat, så kan den endast ämna undersöka dessa interaktioner, dessa arter och former av socialisation.⁶

Att människan är en samhällelig varelse innebär enligt Simmel att hon lever i samverkan med och i förhållande till andra människor, att hon alltså står i något slags relation till och interagerar med (påverkar och påverkas av) dem. Det är sådana förhållanden som formerna betecknar och en undersökning av dem är också en undersökning av interaktionen och socialisationen. När vi talar i telefon, handlar något eller lyssnar till en konsert; när två blickar hastigt korsas i en folksamling, när vi skålar vid en middag eller av ilska tutar i en trafik Korsning; när vi spelar sällskapsspel, med vapen strider för att förgöra varandra eller har sexuellt umgänge – vid alla dessa tillfällen förenas vi (om så bara för ett ögonblick), utbyter inflytande och ingår i en enhet av ömsesidigt beroende; vi inte endast interagerar utan *socialiserar*, det vill säga binds till varandra och blir till element i det samhälle som vi samtidigt frambringar.

Alla kapitlen i *Sociologi* innehåller inte – som undertiteln ger sken av – analyser av olika socialisationsformer. ”Striden” är förvisso en analys av en specifik form, liksom ”Över- och underordning” av en annan. Men i ”Korsningen av sociala grupper” och ”Gruppens kvantitativa bestämdhet” är det inte någon särskild form som står i fokus, utan där belyses blott socialisationen med hänsyn till olika sakförhållanden. Här finns inte utrymme att gå mycket närmare in på Simmels syn på samhället eller det specifika i hans sociologiska betraktelsesätt. Det räcker med att säga att vad som är genomgående i hans sociologiska undersökningar är att de ställer relationen (eller interaktionen) mellan individer och grupper, samt mellan individen och samhället i centrum. Individualitet och gruppsammanhållning är också teman som återkommer i de olika kapitlen.

Därutöver präglas Simmels analyser av en för honom sär egen metod som bottnar i en allmänt dialektisk syn på före-

teelser. Ibland är han en mycket osystematisk skribent, så till exempel när han inleder uppräknings som inte slutförs eller i samma text försvarar en tes som han senare kritiserar. Men ibland är det som tycks osystematiskt blott uttryck för en strategi att undvika fasta definitioner och kategoriseringar. Istället för att ställa upp diametrala motsatser och försöka kategorisera företeelserna som antingen det ena eller andra, låter han dem vara poler på ett kontinuum eller utgöra olika grader av samma kvalitet. I hans analyser är inte det avlägset belägna eller främmande nödvändigtvis förvisat till en existens i fjärran eller ett diametralt annat. Där kan de värsta av fiender visa sig vara ömsesidigt beroende och det som är något till synes utomstående befinna sig mitt i centrum. Där är också varje individ samtidigt en del i flera helheter (eller grupper), som alla kan karaktäriseras genom graden eller arten av delarnas sammanhållning. Simmels undersökningar får också sin särprägel genom hans förkärlek för analogier. Han finner ofta exempel från en rad olika områden för att belysa sina tankar och drar paralleller och finner likheter mellan företeelser på ett sätt som kan överraska den mest vana läsaren av hans texter.

Jag skall nedan ge konkreta exempel på hur denna metod eller detta förhållningssätt tar sig uttryck när Simmel utifrån sitt sociologiska betraktelsesätt reflekterar över rummet. Utgångspunkt tar jag i kapitel nio av *Sociologi*: ”Rummet och samhällets rumsliga ordningar”, som är en omarbetning av två artiklar från 1903: ”Rummets sociologi” och ”Om rumsliga projektioner av sociala former”.⁷ Men jag ämnar inte ge ett utförligt refererat av de idéer som där framläggs, utan endast åskådliggöra några av dess grundläggande tankar och tillåter mig därvid att även använda mig av exempel som man inte finner hos Simmel själv.

Rummet inuti och utanför

I inledningen till kapitlet om ”Space” i *Words and Buildings: A Vocabulary of Modern Architecture*, skriver Adrian Forty:

Much of the ambiguity of the term 'space' in modern architectural use comes from a willingness to confuse it with a general philosophical category of 'space'. To put it slightly differently, as well as being a physical property of dimension or extent, 'space' is also a property of the mind [...] It is thus simultaneously a thing within the world, that architects can manipulate, and a mental construct through which the mind knows the world⁸

Just denna skillnad mellan rummet som något yttre med en existens oberoende av människorna och något inre och av oss skapat är central i Simmels analys. Även han intresserar sig för hur rummet "manipuleras", men inskränker inte perspektivet till den arkitektoniska praktiken och arkitekternas blick. Deras verksamhet och skapelser är blott *ett* exempel på det faktum att människor genom att leva tillsammans ger rummet en specifik utformning och mening och att det därigenom blir ett uttryck för våra böjelser och förhållanden. I vårt samhälleliga liv har vi skapat byggnader, vägar, barriärer, öppningar och sortier; vi har gjort en åtskillnad mellan inre och yttre samt här och där. Vi har således manifesterat oss själva och de relationer som råder mellan oss, vilka dock befästs just därigenom att vi kan, som Forty säger, "manipulera" rummet. Individuer eller grupper kan ta delar av det i besittning och påföra det betydelse, ge det symbolisk laddning, dra gränser genom det och på andra sätt skapa eller upprätthålla deras förhållanden till andra.

Rummet kan enligt Simmel inte tänkas som enbart yttre eller inre, ty det är både något reellt, som existerar oavsett våra handlingar och något ideellt, som finns i våra medvetanden. Det är en projektion av det sociala livet; inte ett vakuum, utan tvärtom fyllt av våra relationer och interaktioner och formas av oss genom våra sociala möten och handlingar. Rummet är i oss därigenom att vi föreställer oss det och eftersom vi befinner oss i det måste vi föreställa oss det.

Simmel instämmer således med Kant att rummet är en tankeform med vilken vi ger företeelserna en ordning, det vill säga sätter dem i relation till varandra. Men han inskränker inte denna aktivitet till enskilda subjekt och menar heller inte att det blott handlar om att föra samman en mångfald av sinnesförmimmelser till en enhet. Det är förvisso enskilda individer som föreställer sig världen och de gör det med nödvändighet genom tankeformen rum. Men Simmel vill betona att de inte endast föreställer sig fysiska ting utan också sociala relationer och att dessa relationer inte frambringas blott därigenom att vi föreställer oss dem, utan genom att vi interagerar. Genom denna interaktion frambringas också rummet, inte som tankeform eller objektivt yttre, som något rent spatialt – utan som konkret manifestation av våra sociala förhållanden, som samhällelig företeelse, som den plats på vilken vi lever med och gentemot varandra. Rummet, både som något objektivt yttre och subjektivt inre, är således en betingelse för samvaro, relationer och interaktion.

Interaktionen påverkar alltså rummet, men hur påverkar egentligen rummet interaktionen? Simmels omedelbara svar är att det inte påverkar den alls. Ty enligt honom är rummet blott en betingelse och inte en orsak; det möjliggör de sociala förhållandena, men är inte grunden till deras utformning. En nation är inte en nation därigenom att den omges av berg eller hav, utan (bland annat) genom att den har medborgare som lyder under dess lagar. Om det inte fanns människor som interagerade skulle det inte heller finnas några nationer, städer eller hus och inga grannar, lagar eller gränser. Dessa företeelser är nämligen till sitt väsen samhälleliga: objektiviseringar av socialt handlande och förhållanden mellan människor. Simmel menar inte att relationen mellan det rent sociala och det rent rumsliga är temporal, att det först finns ett socialt förhållande som därefter tar sig rumsligt uttryck, utan analytisk: människors rumsliga relationer är endast *ett* sätt på vilket sociala relationer manifesteras och rummet *ett* modus för individer och grupper att förhålla sig till varandra.

Att rummet inte är en orsak till interaktionen (dess kvantitet eller art) innebär inte att rummets egenskaper och utformning inte kan ha betydelse (*Bedeutung*) för interaktionen och de sociala förhållandena, att vi inte delvis eller vid vissa tillfällen kan förklara sociala relationer mot bakgrund av (det yttre) rummets beskaffenheter. Nationsgränserna hade förmodligen sett annorlunda ut om inte den Engelska kanalen eller Uralbergen existerat. Om ett stycke land är täckt av öken eller av odlingsbar mark kan vara av stor vikt för förhållandet mellan de grupper som historiskt sett har sin belägenhet på det. Människors handlingar är således inte oberoende av det rum i vilket de utförs. Både rummets allmänna egenskaper och dess utformning på konkreta platser har betydelse för hur de mänskliga relationerna utvecklas. När människor till exempel bor trångt, vilket de ibland är tvungna till därför att rummet som sådant är begränsat, utvecklas ofta förhållandena mellan dem på ett annat sätt än (allt annat likaså) när utrymmet för den enskildes handlande är större. Efter att först ha fastslagit att rummet är blott en förutsättning för människors samlevnad och att det inte påverkar utan endast uttrycker deras relationer, ger sig Simmel således in i en undersökning av, dels vilken betydelse rummets kvaliteter har för interaktionen och de mänskliga förhållandena, dels i vilka olika rumsliga strukturer eller institutioner (*Gebilde*) som dessa tar sig uttryck. Här kommer jag framförallt att sätta fokus på den förra analysen.

Rummets gränser

Enligt Simmel utgör rummet en förutsättning för den mänskliga samvaron, om det inte fanns rum (eller rymd som vi kanske hellre säger på svenska) skulle vi inte kunna interagera med varandra. Det är endast genom att vara i rummet som vi kan se, känna och höra varandra, det är där som vi visar oss för våra medmänniskor, som våra interaktioner utspelas och våra förhållanden manifesteras. Det betyder inte att alla relationer mellan människor tar sig rumsliga uttryck. Grannskap är förvisso ett socialt förhållande som endast finns genom att två individer eller grupper befinner sig på olika platser i varandras närhet. Men till skillnad från relationen mellan grannar har till exempel den mellan lärare och elev inget med rummet i sig att göra. Naturligtvis sker även deras interaktion i rummet, men relationen mellan dem är som sådan inte rumslig och definieras inte framförallt i termer av närhet eller distans. Däremot tar den sig ofta rumsliga uttryck och vi kan förstå förhållandet mellan aktörerna mot bakgrund av deras placering i rummet. Läraren sitter bakom ett större bord längst fram i lärosalen vänd mot eleverna, så att han skall kunna hålla ett vakande öga på och tala tydligt till dem. Lärarrummet är beläget på en avskärmad plats i byggnaden där elever inte får vistas och där miljön är angenämare än i skolans uppehållsrum eller korridorer där eleverna skall tillbringa sina lediga stunder. Lärarens överordnade position symboliseras således genom de platser som tilldelats honom. Rummet är inte *orsaken* till hur relationen mellan lärare och elever ser ut och denna kan naturligtvis manifesteras på många olika sätt (inte endast eller nödvändigtvis rumsliga). Men onekligen har egenskaper hos rummet *betydelse* för hur förhållandet mellan dem utformas. En av relationens betingelser är till exempel att det endast finns ett rum och att detta kan delas.

Detta rum är också allomfattande. Varje enskild plats har uppstått genom att en del av det har avgränsats och urskiljts. Rummet utgör en helhet som kan delas i mindre stycken vilka förvisso kan likna varandra eller besitta samma egenskaper, men aldrig vara identiska. Både av rummet som sådant och av dess enskilda delar finns det endast ett exemplar. Denna exklusivitet (*Ausschliesslichkeit*) är en förutsättning för många mänskliga relationer och det finns otaliga analogier till lärarkollegiets förfarande att avgränsa och lägga beslag på en del av rummet. Lärarrummet är inte endast en symbol för lärarnas suveränitet utan också en plats där de kan interagera och befästa sig själva som en sammanhållen grupp med särskilda

intressen. Det har samma betydelse för dem som hemmet har för familjen, klubbhuset för fotbollsklubben och territoriet för staten. Inte vem som helst har när som helst tillträde till dessa platser. Men olika grupper har olika intressen av och medel för att vakta sina rumsliga bitar. Även individer som inte är medlemmar kan ofta utan problem stiga in i klubbhuset, medan någon som ämnar gästa familjens boning gör bäst i att anmäla sig och invänta inbjudan. Likaledes måste resenären identifiera sig innan han släpps över nationens gränser och om det inte är på just detta område som han har sin rumsliga tillhörighet, kommer han att avkrävas ett speciellt tillstånd för att få träda in på det.

Men staten skiljer sig från de övriga exemplen därigenom att den för sin existens är helt bunden vid en specifik plats. Det finns familjer utan hem, fotbollslag utan klubbhus och lärare utan lärarrum, men ingen stat som inte härskar över ett territorium. Vi kan föreställa oss att två familjer bor på samma plats eller att lärarna vid vissa skolor måste dela utrymme med eleverna, men att flera stater skulle besitta samma del av rummet är fullständigt otänkbart. Staten kan ha representanter på platser som innehas av andra stater och både dess invånare och invånare från andra länder kan röra sig över dess gränser. Men liksom det inte kan finnas en stat utan invånare kan det inte finnas en stat utan gränser som markerar och ringar in just dess plats.

Den rumsliga gränsen har, enligt Simmel, ofta en viktig betydelse för sociala grupper, eftersom den både kan frambringa, uttrycka och befästa deras existens. Han jämför den med den ram som avgränsar en målning:

i det att den symboliserar konstverkets själv tillräckliga enhet, förstärker den samtidigt med utgångspunkt i sig själv dess verklighet och intryck.⁹

Men oavsett om denna gräns utgörs av hav eller land, väggar eller taggtråd, och oavsett om den är byggd av människor eller ett resultat av naturens krafter, så är den i sig endast vad Simmel kallar en "kristallisering" eller ett "förrumslikande" av "själsliga begränsningsprocesser."¹⁰ Den rumsliga enheten (platsen) uppbär gruppen som enhet och den gräns som drags genom rummet kan även ge uttryck åt gruppens inre liv och dess förhållande till andra grupper. Den medeltida borgen uttrycker genom sina höga murar både att människor förenats och att de fruktar angrepp från andra grupper. Sovjetunionens stängda gränser återspeglade den hårda kontroll

som imperiet utövade över sina medborgare och dess miss-tänksamhet mot människor från andra stater. En dörr som står på vid gavel eller ett stort fönster som låter förbipasserande titta in kan däremot tolkas som uttryck för en öppen och gästvänlig attityd hos de boende.

Tingens beständighet

Vi kan förvisso inte föreställa oss att rummet skulle kunna vara något annat än unikt och delbart (det är enligt Simmel en logisk omöjlighet), men det är ändå möjligt att analysera sociala företeelser just mot bakgrund av att det endast finns ett rum och att det kan avgränsas. Knuten till denna delbarhet är också möjligheten att i rummet, vad Simmel kallar, "fixera innehåll". Det är till exempel möjligt för sociala grupper att på en plats uppföra en byggnad eller placera ett föremål under en viss tid. Vad de låter uppföra och vilken grad av beständighet detta har kan också återspegla deras egen struktur och karaktär. När de kringvandrande indianerna slog sig ner på en plats var det endast för en kortare tid och deras bostäder var av nödvändighet lika mobila som de själva. När årstiden växlade och det var dags att flytta på sig kunde tälten där de bodde enkelt plockas ner. Grupper som är mer bofasta väljer gärna stabilare boningar än tält och om de är hierarkiskt uppbyggda återspeglar det sig ofta i karaktären på byggnaderna. Feodaltherrarnas hus var både större och dyrare än de livegnas enkla stugor och vittnade om vem det var som hade makten inom ett område, medan kungens än voluminösare och mer påkostade slott visade att det fanns någon som stod ännu högre i hierarkin. Många städer är segregerade såtillvida att de som har mest politisk och ekonomisk makt bor i områden som inte endast är attraktivt belägna, utan där man också finner de största och vackraste byggnaderna. Inom centralstater har maktens centrum i regel legat på en plats varifrån den sällan flyttats och som både fungerat som en symbol för rikets enhet och för dess hierarkiska struktur. När svenska norrlänningar hävdar att "det är långt till dem i Stockholm" så uttrycker det inte endast ett missnöje över det rumsliga avståndet utan också en metafor för att makten i alltför hög grad koncentrerats till en ort och till några få människor.

Men inte endast stater kan ta platser i besittning för att där låta uppföra byggnader och samla innehåll som symbol för deras styrka och enhet. Att påven har haft sin hemort i Rom under så många århundranden har inte endast gett katoliker över hela världen något att identifiera sig med,

utan också kyrkan en plats där den samlat styrkor att styra invånarna i det andliga riket med. Inte minst Peterskyrkans storslagenhet är ett uttryck för påvens betydelse och position – hans hem är vackrare och större än någon av undersåtarnas. De lokala kyrkorna har varit samlingsplatser för troende på andra håll i världen och på ett mer konkret sätt än föreställningen om Rom gett dem en känsla av tillhörighet. Där har de kunnat träffa likasinnade och utöva riter som tron föreskriver.

För Kant var rummet blott en form i vilken tingen kunde sättas i relation till varandra och till oss själva: som ovan eller under, bakom eller framför, vid sidan om, inuti eller utanför. För Simmel har rummet och de rumsliga positionerna även en social dimension och de rumsliga (yttre) relationerna kan enligt honom uttrycka en samhällelig ordning och människors föreställningar (inre). Den möjlighet att fixera innehåll som rummet ger har varit en betingelse för skapandet av sociala strukturer och för interaktion mellan människor. Den har inneburit att kollektiv kunnat lägga beslag på delar av rummet och fylla det med materiellt och symboliskt innehåll i syfte att befästa sin egen grupps sammanhållning och relation till andra grupper.

Men det finns också platser där innehåll (och med det menar Simmel materia i olika former) samlats och vilka är av stor betydelse för interaktionen i samhället, utan att någon individ eller grupp besitter makten över dem och utan att något innehåll fixerats där för längre tid. En sådan plats är till exempel den marknad eller det torg där människor träffas för att byta varor och information eller för att roa sig tillsammans. Under de dagar då ingen handel äger rum är torget en nästan tom plats och det är först när innehållen bringats dit som interaktionen blir intensiv. Denna möjlighet att flytta något (*Ortwechsel*) är en annan av rummets egenskaper som Simmel menar är av betydelse för interaktionen mellan människor. Vi skall titta närmare på denna egenskap strax, men för närvarande intresserar vi oss mer för det faktum att något kan ha en *fast* position i rummet och att det därigenom skapas en plats på vilken individer från olika delar av det kan mötas. Marknaden utgör en sådan plats, den moderna gallerian en annan. Till skillnad från det vanligtvis tomma torg dit innehållen flyttas på marknadsdagarna, så kännetecknas gallerian av dess innehålls beständighet. Här finner man restauranger, biografier, nöjescentra och butiker med kläder, livsmedel, böcker, blommor etc. Dag efter dag,

är ut och är in ligger de kvar på samma plats, ofta organiserade på ett tematiskt vis (alla klädbutiker på samma plan, matvarubutiken i botten, etc) och enkla att finna för besökaren. Gallerian är ett ställe med intensiv socialisation där människor som mestadels befinner sig på olika och väl avgränsade platser i rummet (såsom hemmet eller arbetsplatsen) kan mötas och interagera. Här utbyts blickar och stöter kroppar samman, här träffas gamla och knyts nya bekantskaper; det talas och skrattas, betraktas och handlas – sociologiskt sett är gallerian en komplex väv av möten och relationer mellan människor.

Rörelser i rummet

Men lika stor betydelse som innehållens fixering har haft för samvaron har också dess motpol – möjligheten till rörlighet – haft. Om inte människor skulle kunna flytta sig i rummet vore det överhuvudtaget inte möjligt för dem att interagera och inget samhälle skulle komma till stånd. Att vi ständigt befinner oss i rörelse har också betydelse för interaktionens utformning. Under vår färd genom rummet (åtminstone gäller detta det urbana samhället) möter vi en ofantlig mängd människor till vilka vi förhåller oss på väldigt olika sätt. De allra flesta har vi aldrig träffat tidigare och vi färdas snabbt vidare utan att ägna dem några eftertankar. Andra har vi kanske mött vid något enstaka tillfälle och känner oss tvungna att hälsa artigt på, medan ytterligare andra är oss bekanta sedan länge (eller åtminstone är vår bekantskap djupare) och med dem håller vi oss gärna i rumslig närhet under längre tid. Vi kanske sätter oss ner på ett café för att språkas eller färdas vidare i varandras sällskap; i det förra fallet blir möjligheten att fixera innehåll en betingelse för vår fortsatta interaktion, i det senare rörligheten.

Vissa individer och grupper har självmant eller av nöd utnyttjat denna möjlighet till rörelse till att flytta sig ifrån ett samhälle till ett annat. Beroende på sinnelaget hos medborgarna på den plats dit de kommer uppfattas de antingen som hot eller möjlighet, vän eller fiende. Det är ett ofta beaktat faktum att sammanslutningar som känner sig hotade är mer på sin vakt mot främmande element. Sovjetunionen har redan nämnts, men vi känner också ett exempel i samtiden: sedan 11/9 2001 har det, vare sig man är turist, flykting eller handelsresande, blivit betydligt svårare att ta sig över gränsen till Amerikas förenta stater. Det är dock inte nödvändigt med en konkret hotbild för att utomstående skall

upplevas som en fara. Familjer som flyttar till mindre orter där de varken har familje- eller vänskapsband kan ofta uppleva att de blir misstänkliggjorda och att det är svårt att skapa relationer med invånarna. Men Simmel pekar också, i synnerhet i sin berömda exkurs om "Främlingen", på att den som kommer utifrån ibland kan vara ett välkommet tillskott. Utan rötter i och relation till någon del av samhället har främlingen bland annat förmågan att döma saker mer objektivt, menar han; och vissa samhällen har av den anledningen också hämtat sina domare utifrån. Men det kan finnas många skäl till att utomstående hälsas välkomna och vissa samhällen anstränger sig mer för att locka in dem än andra. Ett nutida exempel finner vi i Kina, där man – efter realiserandet av "den öppna dörrens politik" i slutet av 1970-talet – inte välkomnat utläningar så mycket på grund av deras opartiskhet, utan deras innehav av kapital.

Mellan människor som inte har sitt ursprung på den plats de befinner sig kan det utvecklas särskilda relationer, och interaktionen kan få en speciell prägel. Jag har själv många gånger upplevt att människor som jag mött i Kina hälsat på mig genom att nicka med huvudet blott därför att vi uppenbarligen båda är "utläningar" (*waiguoren*, för övrigt ett viktigt begrepp i kinesernas föreställningsvärld). Simmel skriver att bekantskaper som görs under resor ofta får en ovanlig "intimitet och öppenhet". Han ser tre orsaker till detta:

obundenheten till den förtrogna miljön; de ögonblickliga intrycken och mötenas samfällighet; medvetandet om det snara och definitiva avskedet [Wieder-ausseinander-Gehens]¹¹

Alla dessa kan också analyseras vidare mot bakgrund av de egenskaper hos rummet som utgör deras betingelser, till exempel dess delbarhet och att det är möjligt att röra sig i det.

Distansens betydelse

Slutligen undersöker Simmel vad det har för betydelse för interaktionen och våra förhållanden att vi genom vår existens i rummet befinner oss sinnligt nära eller på avstånd ifrån varandra. Av särskild vikt i det avseendet blir en analys av sinnenas roll i interaktionen, som han ägnar en längre exkurs. I den tilldelar han blicken en alldeles speciell betydelse och skriver att det ömsesidiga betraktandet som utspelar sig mellan två människor kanske är "det omedelbaraste och renaste interaktionsförhållande som överhuvudtaget finns."¹²

Blicken avslöjar oss för varandra – jag vet att du ser mig och du vet att jag ser dig. Ibland räcker det med blicken för att vi skall kunna framföra budskap till varandra. Inte sällan kan man se i en människas ögon om hon är arg, upprörd eller ledsen. En långvarig blick mellan två individer kan vara ett effektivt men diskret sätt att avslöja en ömsesidig attraktion.

En människas blick kan ge sig tillkänna med sådan kraft att vi gärna undviker att utsätta oss för den, vilket ofta också betyder att vi måste undvika rumslig samvaro. Effektivitet är förmodligen inte det enda skälet till att vissa företag väljer att skicka ut brev med besked om uppsägning till sina anställda. Det kan också vara ett sätt att bespara arbetsledarna det obehag som kan uppstå när de skall se sina underordnade i ögonen och meddela att de inte längre har något arbete. Internet har inneburit enorma möjligheter för främmande människor att interagera med varandra och det utan att behöva förflytta sig eller befinna sig på samma plats i rummet. Många har också upplevt att det i ett chat-rum kan uppstå en intimitet som inte hade uppstått mellan dessa individer om de fysiskt befunnit sig i samma rum och därmed kunnat betrakta varandra.

I sammanhang där ett stort antal människor samlats på en liten plats – som vid en rockkonsert eller en demonstration – händer det att de utför handlingar som de inte hade utfört i ensamhet eller om gruppens storlek varit mindre. Sedan slutet av 1800-talet har ”massan” varit ett socialpsykologiskt spörsmål och även Simmel dryftar det på flera ställen i *Sociologi*.¹³ Det rumsliga avståndet kan ha stor betydelse för människors känslomässiga förhållande, även om det är omöjligt att dra några generella slutsatser om hur. För älskande som inte har möjlighet att träffas utan är hänvisade till interaktion via till exempel brev kan det medföra att känslorna mellan dem fördjupas. Att de inte befinner sig i fysisk närhet kan innebära att de vågar skriva saker som de inte hade haft mod att

yttra öga mot öga. Men bristen på den andres sinnliga närhet kan lika gärna ha som följd att minnen och affekter bleknar, ty ord väger inte alltid lika tungt som beröring eller doft.

Låt oss till sist fråga vilken betydelse den sinnliga närheten respektive distansen kan ha för vänskapen mellan individer eller grupper. Inte minst den europeiska historien lär oss att människor som lever i varandras närhet inte nödvändigtvis är de bästa av vänner eller ens kan finna de minsta likheter sinsemellan. De individer som Hitler var mest angelägen om att utrota från jordens yta levde varken i Afrika, Asien eller Amerika, utan i hans eget Tyskland. Men inte heller avståndet är en garant för att motsättningar dämpas. 1800-talets kolonisateurer färdades hundratals mil för att begå illdåd mot människor som de varken kunde tala med eller kände behov att lyssna till. Harmoni och enhet inom en eller mellan olika grupper är varken något som nödvändigtvis främjas eller motverkas av att de huserar under samma tak eller inom samma område. Många familjefejder vittnar om det tidigare, stora bostadskomplex om det senare.

[D]et är bra att ha sina grannar som vänner, men farligt att ha sina vänner som grannar.¹⁴

säger Simmel och visar prov på sin förmåga att finna paradoxer i det sociala livet. Syftet med hans analyser är – som jag hoppas att denna korta text gett exempel på – sällan att finna kausala relationer eller entydiga svar. Oftare drivs de av önskan att visa att verkligheten är komplex och motsägelsefull. Varken rumslig närhet eller distans mellan individer eller grupper innebär *i sig* att förhållandena och interaktionerna mellan dem utformas på ett bestämt vis. Det enda vi kan säga med säkerhet är att mänskliga möten alltid sker i rummet och att rummet har egenskaper som har betydelse för de olika sätt på vilka förhållanden mellan människor utformas.

David Stockelberg

Doktorand vid institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori
Göteborgs universitet
david.stockelberg@idehist.gu.se

Noter

1. Se hans *Einleitung in die Geisteswissenschaften*, Teubner, Stuttgart, 1973.
2. Se hans *Inledning till metafysiken*. Wahlström och Widstrand, Stockholm, 1914.
3. Se hans *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Presses Universitaires de France, 1998.
4. Om Simmels tidiga år, se Klaus Christian Köhnke, *Der junge Simmel*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1996.
5. Georg Simmel, *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992, s 57
6. Georg Simmel, *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992, s 19
7. Sekundärlitteraturen om Simmels analys av rummet är begränsad. En kort artikel av Frank J. Lechner ("Simmel on Social Space") är att finna i *Theory, Culture and Society* vol. 8 1991. Alexander Filippov har också publicerat en kort text i *Simmel Studies* 1/2003 ("Die Logik des Raumes und die Heterotopie. Zur Weiterentwicklung der Soziologie des Raumes"). Norbert Kuhn ägnar åtminstone ett kapitel åt Simmel i sin avhandling *Sozialwissenschaftliche Raumkonzeptionen* (Saarbrücken 1994). Den mest kvalificerade analysen som jag lyckats finna står dock Elisabeth Konau för. Hennes avhandling *Raum und soziales Handeln* (Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1977) innehåller flera insiktsfulla reflektioner (se framförallt kapitel 1 avsnitt 1 3 och 4).
8. Adrian Forty, *Worlds and Buildings. A Vocabulary of Modern Architecture*, Thames and Hudson, London, 200, s 256
9. Georg Simmel, *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992, s 694.
10. Georg Simmel, *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992, s 697.
11. Georg Simmel, *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992, s 752.
12. Georg Simmel, *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992, s 723.
13. Framförallt i kapitel 3 och 8.
14. Georg Simmel, *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992, s 721.